

УДК 94(477) "1950/1980":631.174

М. Г. Семененко

ДОСЛІДЖЕННЯ ШИРОКОМАСШТАБНОЇ ХІМІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В 50-80-х РОКАХ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ВИМІР

Визначено напрями висвітлення питання широкомасштабної хімізації сільського господарства в радянській історіографії, дано оцінку процесів хімізації в радянський період сучасними українськими дослідниками.

Проаналізовано наукові здобутки дослідників радянського періоду та здобутки науковців доби незалежності. Охарактеризовано доробки науковців та здійснено порівняльний аналіз їх підходів до висвітлення питання хімізації сільського господарства в 50-80-х роках ХХ ст.

Ключові слова: історіографія проблеми, широкомасштабна хімізація, сільське господарство, мінеральні добрива, гігієна праці.

Висвітлення питань широкомасштабної хімізації сільського господарства в 50–80-х роках ХХ ст. потребує попереднього з'ясування історіографічного виміру з цієї проблематики, адже в період незалежності вітчизняна наука формує нові концептуальні та методологічні підходи до переосмислення історичних процесів, зокрема радянського періоду історії України.

Загалом виокремлюють наступну періодизацію теми: радянський період (від початку досліджуваного періоду до 1991 р.) і сучасний (від 1991 р. до сьогодення). Щодо першого періоду, історики виділяють такі етапи: перший – кінець 1950-х років – середина 1960-х років, другий – друга половина 1960-х – перша половина 1980-х років; третій – друга половина 1980-х років – до 1991 р.

Вже з кінця 1950-х років ХХ ст. почали з'являтися праці, в яких пояснювалась «правильність» нового курсу партійно-радянського керівництва, спрямованого на зміну напрямів промислової політики та початок масової хімізації сільського господарства. Метою цієї політики було збільшення загального збору зерна та інших сільськогосподарських культур. В цей час друкуються вичерпні праці фахівців різноманітних галузей, в яких питання розвитку хімічної промисловості та її економічні проблеми висвітлювалися на високому науковому рівні. Однак навіть у цих дослідженнях, а особливо в працях історико-партійного плану, зберігалось перебільшення керівної ролі КПРС.

Будівництво нових підприємств хімічної промисловості та динаміка кількісних показників продукції галузі стали об'єктом дослідження Ю. О. Башмакова [1]. Серед інших питань дослідник поверхнево торкнувся

і питання виробництва мінеральних добрив хімічними підприємствами Української РСР.

В цей же період вийшов ряд праць дослідників, присвячених аналізу перспектив хімізації сільського господарства, в яких розкриваються перспективи підвищення ефективності сільського господарства країни та вирішення продовольчої проблеми за допомогою інтенсифікації вітчизняної хімічної промисловості [2]. Автентифікацію необхідності використання мінеральних добрив та отрутохімікатів у сільському господарстві, а також поради щодо правильного їх використання описав відомий радянський агрохімік Д. М. Прянішніков [3].

Ю. І. Кундієв та М. Ю. Подліняєва надали оцінку наявних на кінець 50-х років ХХ ст. засобів індивідуального захисту при роботі з хімічними речовинами в сільському господарстві [4]. Дослідники, зокрема, звернули увагу на неефективність спецодягу та певних засобів особистого захисту від негативного впливу пестицидів на робітників.

Гігієна праці під час роботи з фосфорорганічними інсектицидами та клініки отруєння ними стали головними пунктами у дослідженнях Ю. С. Кагана [5]. Автор дав характеристику найбільш небезпечним етапам при роботі з цією групою пестицидів та рекомендації щодо забезпечення роботи з ними.

Український гігієніст Ю. І. Кундієв присвятив низку статей розробці правил користування з ними та якості наявних засобів індивідуального захисту, аналізу й оцінці негативного впливу пестицидів на організм працівників сільського господарства. Крім того, автор розробляв питання знешкодження тари, приміщень і транспорту, які використовувалися для перевезення та зберігання отрутохімікатів та мінеральних добрив [6].

Від другої половини 60-х років з'явилася низка історико-економічних досліджень із хімічної промисловості, в яких з'ясовано подальші перспективи розвитку хімічної промисловості та її окремих галузей, шляхи ефективнішого використання її можливостей, застосування її продукції у сільському господарстві.

Так, зокрема, П. Є. Ємельянов предметом свого дослідження обрав роль партії в розвитку хімічної промисловості протягом 1959–1965 рр. [7]. Автор відзначав винятково важливе значення рішень КПРС щодо розвитку галузі та успіхи, які було отримано за цей період. П. А. Бобровський у своїй праці розглядав перспективи розвитку хімічної промисловості СРСР в другій половині 1970-х років [8]. Варто зазначити, що головною рисою цієї роботи, як і більшості досліджень цього періоду, є те, що автори розглядали лише позитивні моменти хімізації, повністю випускаючи негативні явища, які несла в собі «велика хімія».

Окрім праць, де розглядалися питання загального розвитку хімічної промисловості, в цей час побачила світ і низка робіт, присвячених проблемі хімізації сільського господарства країни. Зокрема в своїй спільній праці

В. В. Калечиць та В. В. Костенко зробили спробу проаналізувати значення хімізації для сільського господарства [9]. Автори, відзначаючи значне підвищення врожайів при використанні мінеральних добрив та отрутохімікатів, зробили висновок, що хімізація стає головним фактором подальшого розвитку сільського господарства країни. Для підвищення врожайності ефективність використання мінеральних добрив ставилася вище за застосування органіки.

Дослідженням економічної ефективності пестицидів у сільському господарстві та їх впливу на навколишнє середовище в своїй спільній праці займалися В. Ф. Парамонова та М. Є. Рейтенберг [10]. Важливе значення для популяризації агрохімічних знань мала праця «Хімізація сільського господарства: збірник лекцій» під редакцією І. Л. Колоши [11].

Варто відзначити, що більшість публікацій цих років, які розглядали економічну складову питання процесу хімізації, були позначені надмірним оптимізмом. Об'єктивний аналіз справи, за незначними винятками, підмінявся прагненням будь-що обґрунтувати суто позитивне значення хімізації. Проводився аналіз врожайності різних культур при підживленні мінеральними та органічними добривами. Тут показувалася перевага мінеральних добрив.

Починаючи від 1970-х років, історики, економісти та агрохіміки все частіше зверталися до вивчення проблеми ефективного використання добрив та інших засобів хімізації, належного рівня агрохімічного обслуговування сільського господарства, забезпечення господарств та пунктів хімізації необхідною технікою та обладнанням, а також спецодягом та засобами захисту. Питання ефективного і раціонального використання мінеральних добрив та отрутохімікатів у сільському господарстві стали предметом дослідження, описаного у монографії О. Н. Орлової «Химия в сельском хозяйстве» [12].

З подальшим збільшенням використання мінеральних добрив та пестицидів сільським господарством пропорційно зростала і кількість досліджень впливу хімізації сільського господарства на здоров'я сільськогосподарських працівників, які залучалися для робіт з отрутохімікатами та мінеральними добривами. Так, зокрема, в цей період публікуються статті з гігієни праці при роботі з отрутохімікатами. Дослідники та науковці в них розглядали токсикологію та клініку отруєнь пестицидами і мінеральними добривами та методи їх профілактики. Зокрема, токсикологія та клініка низки пестицидних препаратів, які використовуються в сільському господарстві, а також гігієна праці та виробнича санітарія при роботі з ними стали предметом дослідження О. О. Величко [13]. І. І. Валетко та О. П. Русяєв у спільній статті відзначили динаміку зростання захворювань нирок серед працівників сільського господарства, яка, на їхню думку, прямо пов'язана зі збільшенням використання пестицидів в агропромисловому комплексі держави [14].

Друга половина ХХ ст. – час підсумків отриманих знань із історії хімізації сільського господарства. Саме в цей період вийшла друком ґрунтозна

монографія В. Г. Мінеєва «Химизация земледелия и природная среда» [15], в якій науковець-агрохімік показав напрями розвитку хімізації сільського господарства СРСР, порівняв використання здобутків хімічної промисловості в сільському господарстві країни з країнами Заходу.

Проблеми гігієни праці в сільському господарстві при використанні добрив отримали широке висвітлення в статтях В. Г. Цапка [17] та інших. У деяких розділах праць В. Алексєєва розглядається питання гігієни праці при виконанні робіт з пестицидами та мінеральними добривами [16].

На початку 1990-х років розпочалося наукове переосмислення новітньої історії України, а фундаментальні політичні зміни у житті України позитивно позначилися на стані вітчизняної історичної науки. Варто відзначити працю В. Литвина, хоча і в ній розбудову потужностей «великої хімії» та хімізації сільського господарства розкрито лише оглядово [18]. Спробою заповнити прогалину в цьому напрямі стало дослідження О. Шубіна, в якому автор неупереджено розкрив генезис хімічної індустрії, вказавши на досягнення та недоліки її розвитку в радянську добу [19]. Серйозний доробок у створення об'єктивної картини розвитку хімічної промисловості Української РСР, процесу хімізації сільського господарства та їх впливу на екологічний стан країни зробила О. М. Скрипник [20].

Отже, узагальнюючи описане вище, можемо зазначити, що перевага політичних поглядів на розвиток хімічної промисловості загалом та хімізації сільського господарства зокрема призвела до формування в радянській історичній літературі усталених штампів, переконань, які кочували з однієї монографії або наукової статті в іншу. Питання негативного впливу процесу хімізації на життя та здоров'я працівників сільського господарства досліджувалось весь час, проте воно було монополією вчених-медиків, і на ньому особливо не акцентувалася увага. Статистичні дані про рівень захворювання при контакті з отрутохімікатами не наводилися. За радянський період жоден з дослідників-істориків навіть поверхнево не розробляв означену проблему, хоча на той час вже було зафіксовано досить багато фактів нещасних випадків, які виникали при роботі з різними видами отрутохімікатів. У сучасній історичній літературі все ще відсутні точні твердження узагальнюючого характеру, присвячені аналізу масштабних зусиль та основних тенденцій, пов'язаних з бурхливим розвитком хімічної промисловості України в кінці 50-х–70-х років ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Башмаков Ю. А. Развитие строительства химических предприятий на Украине // Экономика Радянської України. 1964. № 5. С. 30–33.
2. Вольфович С. И. Задачи химиков в борьбе за подъем сельского хозяйства. Москва, 1961. 72 с.; Вольфович С. И. Химия в сельском хозяйстве. Москва: Изд.-во АН СССР, 1963. 53 с.
3. Прянишников Д. Н. Популярная агрохимия. Москва: Наука, 1965. 396 с.

4. Кундієв Ю. І., Подліняєва М. Ю. Гігієнічна оцінка індивідуальних захисних засобів при роботі з деякими отрутохімікатами в сільському господарстві // VI з'їзд гігієністів, епідеміологів, мікробіологів та інфекціоністів УРСР: тези доп. Київ, 1959. С. 42.
5. Каган Ю. С., Кундієв Ю. И., Троценко М. А. Гигиена труда при применении системных фосфорорганических инсектицидов // Гигиена и санитария. 1958. № 6. С. 25–32.
6. Кундієв Ю. И., Подліняєва М. Е. Индивидуальная защита при работе с ядохимикатами в сельском хозяйстве // Фельдшер и акушерка. 1963. № 8. С. 6–9; Кундієв Ю. И., Подліняєва М. Е. Индивидуальные меры предосторожности на работах с ядохимикатами // Защита растений от вредителей и болезней. 1960. № 6. С. 35–36.
7. Емельянов П. Е. Деятельность КПСС по развитию химической промышленности (1959 – 1965) Москва: М-во высшего и среднего спец. образования РСФСР, 1968. 314 с.
8. Бобровский П. А. Химизация народного хозяйства СССР. Москва: Знание, 1967. 48 с.
9. Калєчиць В. В., Костенко В. В. Хімізація – важливий фактор підвищення сільськогосподарського виробництва // Економіка Радянської України. 1969. № 5. С. 13–17.
10. Парамонова В. Ф., Рейтенберг М. Е. Применение ядохимикатов в сельском хозяйстве и его последствия. Технично-экономическая информация. Киев: Здоровье, 1970. 8 с.
11. Хімізація сільського господарства: зб. лекцій / за ред. І. Л. Колоши. Київ: Урожай, 1966. 622 с.
12. Орлова А. Н. Химия в сельском хозяйстве. Москва: Просвещение, 1975. 151 с.
13. Величко А. А., Пивоваров Ю. П. Гигиена труда при работе с ядохимикатами, применяемыми в сельском хозяйстве // Фельдшер и акушерка. 1975. № 7. С. 10–15.
14. Валетко И. И., Русяев А. П. Некоторые особенности распространения заболевания печени в связи с увеличением объема применения пестицидов // Пути улучшения условий труда в сельскохозяйственном производстве. Вильнюс, 1976. С. 47–48.
15. Минеев В. Г. Химизация земледелия и природная среда. Москва: Агропромиздат, 1990. 287 с.
16. Алексеев В. Гигиена труда в сельском хозяйстве. Рига: Знание, 1984. 70 с.; Алексеев В. Гигиена труда в сельском хозяйстве. Рига: Знание, 1983. 64 с.
17. Цапко В. Г. Гигиена труда в условиях химизации сельского хозяйства // Фельдшер и акушерка. 1987. № 10. С. 10–13.
18. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965). Київ: Лі-Терра, 2004. 272 с.
19. Шубін О. О. Хімічна промисловість України: генезис, перспективи, стратегія. Київ: Наук. думка, 2003. 513 с.
20. Скрипник О. М. «Велика хімія» в УРСР (1958 – 1988 рр.): соціоісторичний аспект: монографія / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань: Жовтий О.О., 2013. 205 с.

References

1. Bashmakov Yu. A. Development of construction of chemical enterprises in Ukraine // *Ekonomika Radianskoi Ukrainy*. 1964. No. 5. P. 30–33.
2. Wolfkovich S. I. Tasks of chemists in the struggle for the rise of agriculture. Moscow, 1961. 72 p.; Wolfkovich S. I. Chemistry in agriculture. Moscow: Izd.-vo AN SSSR, 1963. 53 p.
3. Pryanishnikov D. N. Popular agrochemistry. Moscow: Nauka, 1965. 396 p.
4. Kundiev Yu. I., Podlinyaeva M. Yu. Hygienic assessment of individual protective equipment when working with some pesticides in agriculture // VI Congress of Hygienists, Epidemiologists, Microbiologists and Infectious Diseases Specialists of the USSR: abstracts. Kyiv, 1959. P. 42.
5. Kagan Yu. S., Kundiev Yu. I., Trotsenko M. A. Occupational hygiene in the application of systemic organophosphorus insecticides // *Gigiyena i sanitariya*. 1958. No. 6. P. 25–32.
6. Kundiev Yu. I., Podlinyaeva M. E. Individual protection when working with pesticides in agriculture // *Feldsher i akusherka*. 1963. № 8. P. 6–9; Kundiev Yu. I., Podlinyaeva M. E. Individual precautions for work with pesticides // *Zashita rasteniy ot vreditel'ey i bolezney*. 1960. No. 6. P. 35–36.
7. Yemelyanov P. Ye. Activities of the CPSU for the development of chemical industry (1959–1965) Moscow: M-vo vysshego i srednego spets. obrazovaniya RSFSR, 1968. 314 p.
8. Bobrovsky P. A. Chemicalization of the national economy of the USSR. Moscow: Znaniye, 1967. 48 p.
9. Kalechyts V. V., Kostenko V. V. Chemicalization – an important factor in increasing agricultural production // *Ekonomika Radianskoi Ukrainy*. 1969. No. 5. P. 13–17.
10. Paramonova V. F., Reitenberg M. Ye. The use of pesticides in agriculture and its aftermath. Technical and economic information. Kiev: Zdorovye, 1970. 8 p.
11. Chemicalization of agriculture: coll. of lectures / I. L. Kolosha (ed.). Kyiv: Urozhay, 1966. 622 p.
12. Orlova A. N. Chemistry in agriculture. Moscow: Prosveshcheniye, 1975. 151 p.
13. Velichko A. A., Pivovarov Yu. P. Occupational hygiene when working with pesticides used in agriculture // *Feldsher i akusherka*. 1975. No. 7. P. 10–15.
14. Valetko I. I., Rusyaev A. P. Some features of the spread of liver disease in connection with the increase in the use of pesticides // *Ways to improve working conditions in agricultural production*. Vilnius, 1976. P. 47–48.
15. Mineev V. G. Chemicalization of agriculture and the natural environment. Moscow: Agropromizdat, 1990. 287 p.
16. Alekseev V. Occupational health in agriculture. Riga: Znanie, 1984. 70 p.; Alekseev V. Occupational hygiene in agriculture. Riga: Znanie, 1983. 64 p.
17. Tsapko V. G. Occupational health in the conditions of chemicalization of agriculture // *Feldsher i akusherka*. 1987. No. 10. P. 10–13.
18. Lytvyn V. M. Ukraine in the second postwar decade (1956 – 1965). Kyiv: Lee-Terra, 2004. 272 p.

19. Shubin O. O. Chemical industry of Ukraine: genesis, prospects, strategy. Kyiv: Nauk. dumka, 2003. 513 p.
20. Skrypnyk O. M. "Great Chemistry" in the USSR (1958 – 1988): socio-historical aspect: monograph / Uman State Ped. Univ. named by Pavlo Tychyna. Uman: Zhovtiy O.O., 2013. 205 p.

Mykola Semenenko

Research of large-scale chemicalization of agriculture in the 50-80s of the twentieth century: historiographical dimension

The directions of coverage of the issue of large-scale chemicalization of agriculture in Soviet historiography are determined, the estimation of chemicalization processes in the Soviet period by modern Ukrainian researchers is given.

The scientific achievements of researchers of the Soviet period and the achievements of scientists of the independence period are analyzed. The works of scientists are characterized and a comparative analysis of their approaches to the coverage of the chemicalization of agriculture in the 50-80s of the twentieth century is carried out.

Keywords: *historiography of the problem, large-scale chemicalization, agriculture, mineral fertilizers, occupational hygiene.*